
ABSTRACT NOUNS OF QUALITY IN THE DICTIONARY OF NAYDEN GEROV

Albena BaevaSHU "Bishop Konstantin Preslavski", Bulgaria, a.baeva@shu.bg

Abstract: The article attempts to examine the abusive nouns in Nayden Gerov's dictionary and to describe some relations that exist between them. Partly describe the word-forming suffixes characteristic of the category. It is necessary to conclude that there is some volatility in formation and correlations that have not been eliminated to this day. It is assumed that in the case of the relative names formed with suffixes -sota and -theotrauma, the second formations do not have a completely pejorative significance, which is characteristic of modern Bulgarian language.

Keywords: abusive nouns for quality, correlations

**ОТВЛЕЧЕНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА ЗА КАЧЕСТВО В РЕЧНИКА НА
НАЙДЕН ГЕРОВ****Албена Баева**ШУ „Епископ Константин Преславски“, e-mail: a.baeva@shu.bg

Резюме: В статията е направен опит да се разгледат отвличените съществителни имена в речника на Найден Геров и да се опишат някои отношения, които съществуват помежду им. Отчасти се описват словообразователните суфикси, характерни за категорията. Налага се изводът за известна колебливост при образуването и корелациите, които не са отстранени и до днес. Изказва се предположението, че при съотносителните имена, образувани с наставки -ота и -отия, вторите образувания нямат напълно изразено пейоративно значение, което е характерно за съвременния български език.

Ключови думи: отвличени съществителни за качество, корелации

1. ВЪВЕДЕНИЕ

За речника на Найден Геров като труд с неограничена стойност се изказват всички, писали за него. Найден Геров написва първия завършен речник на български език от българин. Върху труда си работи близо петдесет години. Речникът излиза в пет тома с допълнение от Т. Панчев. В редица статии Л. Стоичкова описва подробно речника и го определя като тезаурус, като речник на българския народен език от втората половина на XIX в. С речника си Н. Геров поставя основите на научната лексикография и става неин създател. Л. Стоичкова обръща внимание на изчерпателността на речника при описанието на отделни думи в различни сфери – битова лексика, флора и фауна, умалителни, увеличителни думи, изчерпателност на глаголната лексика. Отбелязва и вмъкналите се някои ненародни думи от църковнославянски и руски език, както и включването на някои жаргонни думи – от жаргона на просеците, детски думи – клинтара, ливач. Прямо строгостта на първите критики на Геров – М. Дринов и Д. Матов изследователката смята, че не навсякъде имат основание за сериозната си критика (Стоичкова, 1953 а, 1953 б, 1954). Някои от съвременните отзиви и критики засягат въпроса за етимологичния правопис, липсата на отбелязано географско разпространение на думите, недостатъчно използване на предходни лексикографски сборки, неточност или непълнота при тълкуване на думите и др. (срв. Български преглед, 1895, кн. IV-V, с. 103, кн. VI, с. 101-109; с. 109-111).

Принос за изучаване източниците на Н. Геров дава Елена Машалова-Начева (1967). Като се спира на израза на Геров, че източник му е народът – записвал е „из устата на народа“ и забележките на първите критики, че е използвал народни умотворения, тя поставя въпроса за източниците при написването на речника и ги изследва. Една от основателните критики (вж. напр. Младенов, 1992, с. 345) е, че Геров не отбелязва географското разпространение на думите, с което не помага за диалектното им изучаване. Е. Машалова-Начева се основава на твърдението на Т. Панчев, че ръкописите притежават данни за географското разпространение и в посочения труд, излага резултатите от открити работни листчета (фишове). С това допълва около 1200 думи със сведения за мястото на географското разпространение на думите. Може да се съжалева за похабения архив на Н. Геров. Студията е много ценна и с посочване на

източниците, от които е черпил Н. Геров при създаване на речника си. Това са предимно ръкописни и печатни сборници с народни песни, както и материали от различни информатори от различни краища на страната. Елена Машалова-Начева много подробно сравнява фишовите с материалите, от които е черпено, и описва подробно разлики, промени и т. н. Ценни са и двата показалеца. Относно тълкуването на думите отбелязва описателното, синонимното и граматичното тълкуване (Машалова-Начева, 1967).

Фототипното издание на речника на Геров съдържа и два материала от Л. Андрейчин и П. Зарев. Любомир Андрейчин изтъква епохалността на делото на Геров, оригиналността на речника, Геров като автор, който е работил със собствена концепция. Оригиналноста на труда Л. Андрейчин доказва, като го сравнява с речниците у другите славяни по същото време. Определя речника на Геров като тълковен, но и с руски превод на думите. Посочва и съществени недостатъци, отбелязани от критиката при излизането на речника: несъвременен правопис, който затруднява използването на речника, и липса на данни за географския произход на думите. Според Л. Андрейчин заслугата на Н. Геров е в събирането на огромното езиково богатство и високото равнище на обработката на материала (Андрейчин, 1975).

Пантелей Зарев обръща внимание преди всичко на поетичната страна на речника. Спира се чрез примери на образния език, сочи метафори, сравнения, алегория, паралели, които разкриват образността на езика като реч. Приносно според П. Зарев е представянето на думите с примери, които разкриват социално-психологическата характеристика на типичното. П. Зарев свързва осмислянето, пък и по-общо разбирането на Н. Геров за речника, като цялостно философско отношение към света, което е характерно за народа. Хубав пример за образност предлага П. Зарев чрез идиома „Вятър варен, сняг печен“, като набляга върху поетичността на израза. Всъщност идиомът е пример за създаване на мисъл - невъзможни, невероятни неща (Ничева и др., 1974, I, с. 204) чрез два стилистични контраста, откъдето произтича и поетичността му (Зарев, 1975).

В първия том има и предисловие от Н. Геров, в което той обяснява целта и начина, по който е работил. Основна е идеята му да напише речник на народния език: „Затова от книгите, что имаме сега, аз не съм земал нито една реч, нито едно изречение за пример на нешто, и всичко, что имам внесено в речника си, имам записано от устата на народа и от народните творения: пословици, песни и проч., та безпогрешно мога да кажа, че изваждам РЕЧНИК НА ЖИВИЙ БЪЛГАРСКЪЙ НАРОДЕН ЯЗЪК, и така оставям един паметник, от който да се види какъв е бил Българският език в народа пред зачалото на новата Българска книжнина“. Както се вижда Н. Геров има съзнание за значимостта на делото си.

Наистина речникът на Н. Геров може да се определи като тезаурус. В допълнението от Т. Панчев, неоченимия помощник на Н. Геров, Т. Панчев дава някои точни данни за речника: 78620 заглавни думи и примери към тях до 32 000, откъслечи от народни песни 5975, други изречения около 4300, пословици до 15500, и около 2200 кръстни имена. Сами по себе си цифрите са красноречиви.

Л. Стоичкова в посочените статии обръща внимание върху различни варианти на думи в речника, а за изследване на словното богатство смята, че е необходимо проучване на фонетичните, морфологични, лексикални и др. варианти. Въпреки напредъка на лексикологията, семантиката и лексикографията, проучването на отношенията между лексикалните единици като че ли поизостава. Речникът на Н. Геров не е проучен в достатъчна степен като отношения на лексикалните единици, като характерни особености на народния език, като база, от която задължително трябва да се тръгне, за да се проследяват промените, които се осъществяват с лексиката в следващите десетилетия. Затова си поставяме скромната цел да открием някои характерни особености на лексиката в речника като изследваме някои особености на абстрактната лексика, с която се назовават различни качества. По-общо за абстрактната лексика вж. Миланов (2002). Всеки би се затруднявал при образуването на абстрактни съществителни имена основно от прилагателни имена. Дали например може да се каже лекост и лекота, дългота и дължина и пр. Предмет на изследването са и отношенията между отвлечените съществителни имена за качества, образувани от прилагателни имена.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Качествените съществителни имена в речника на Н. Геров са около двеста. Техният неголям брой на фона на останалата лексика е обясним с отвлечения им характер като названия на опредметени признаци (качеството да си бял е белота) и предпочитанието на човека от народа да употребява конкретни съществителни имена. Съществителните имена, образувани от прилагателни имена с наставка -ство са най-малко и практически могат да се изключат от изследването, от типа на богатина : богатство; лукавщина : лукавство; лакомщина : лакомство и др. На следващо място с приблизително равен брой са съществителни имена, образувани с

наставки -ост и -ота, от типа на младина : младост, леснина : леснота и др. Най-много са образувани с наставка -ина: милнина, острина, чистина и др. От наблюденията се установява, че не всички имена имат словообразователни синоними: някои имат само по една форма – крайнина, кривина, кравенина (дебелина), куфина, клисавина, близота, бодрост, бодливост, ситнота и др., други са с по две думи – благост : благота, гъстина : гъстота, старина : старост, слепота : слепотия, лудина : лудост. При някои Геров е дал умалителни – коравина (твърдост) : коравинка, киселина : киселинка. Най-малко съществителни имена се откриват в речника с по три думи: височина : висина (вишина) : висота; мъчнина : мъчнота : мъчнотия (мъкотия), якота : якост : ячина. Ако вземем и формите с -(о)тия се образуват редове като бръзина (бързина) : бръзота : бръзост : бръзотия. Разнообразието е доста голямо и при фонетичните варианти, напр. мъртвичина : мъртвина, мъкотия : мъчнотия, правина : правдина и др. Тълкуването на този тип съществителни имена е: качеството да си бял е белота, да си ведър е ведрина.

Какви са отношенията между лексемите в това голямо семантично поле? Изследването на тези отношения се затруднява поради факта, че много рядко Н. Геров дава примери, върху които може да се основе наблюдението. Причина за това вероятно е по-рядката им употреба в обиходния народен език. В трудовете по граматика на българския език се отбелязва, че съществителните имена, образувани с наставка -ота, са по-абстрактни от тези, образувани с наставката -ина: „В сравнение със съществителните, образувани с наставка -ина, съществителните с наставка -ота изразяват означения признак по- абстрактно. Например съществителното височина може да означава и абстрактно понятие, и конкретен обект от действителността, докато съществителното висота означава само абстрактно понятие“ (Грамматика, 1993, с. 63). Д. Чизмаров, който изследва стилистичните особености на съществителните имена ги групира по двойки – добрина : доброта, дивота : дивотия, като също смята, че тези с наставка -ота са най-отвлечени, а чрез наставката -отия се изразява неодобрение и интензивност (Чизмаров, 1978).

Основна наставка за образувание на отвлечените качествени имена е -ина. Част от имената остават само с тази наставка, липсват други образувания. При тези, при които има паралелни образувания с другата основна наставка -ота, от днешно гледище се схващат като по-абстрактни съществителните имена (срв. примерите на Чизмаров). Причините, поради които понякога корелативните двойки са разешени, се дължат на съществуването на думи, образувани с наставка -ина с друго значение, най-често със значение за място. Напр. при двойката глухота и глухотия, не се образува корелация с глушина, защото глушина е със значение на нива, заглъхнала от трева, и с второ значение, глухо, затънтено място. При висина е дадено значение на високо място, а при вишина – висина, висота, височина. Зеленина, освен с отвлечено, е и с конкретно значение на място със зелена трева; дълбина (дълбине), дълбочина със значение на дълбоко място и с абстрактно значение. Някои образувания са само с конкретно значение – дребнина – дребни деца; дребулина – 1. дребосък от нещо 2. дребна вълна от бедро на овца. Когато са налице и двете значения, конкретното и абстрактното, те са следствие от многозначността на наставката -ина, която е натоварена с различни значения. Със значения на място са и голина, сушина, теснина, твърдина, слабина (и слабост – качествено значение), равнина, мъртвичина (усое), лисина (голо място на глава) и др. По причини на названия с конкретни значения, корелациите се развалят, срв. сушина : сухота. Откриват се и други значения, освен значението за място. Напр. дивина (дивотина) – див о животно, звяр и дивота, дивотия – качествено; тлъстина е само със значение на мазнина и няма абстрактно съществително, същото е и със сланина (от слан, солен), свинско месо, липсва абстрактното съществително, както и при прилагателното солен; лудина е месо без тлъстина, а абстрактното значение, образувано от луд също е лудина и корелира с лудост. Несъответствия с оглед на образуването на отвлечени имена има и при малък и дребен, от които съществуващите форми са с конкретно значение; от малък, въпреки голямото формално разнообразие, няма абстрактно съществително име. От малък малцина е с друго значение. Обратно на сладък и благ от солен абстрактно съществително име няма и в словообразователния речник. Интересен пример предлагат образуванията от прилагателното пуст с разлика в смисъла: пустиня, пустелия (пусто място) и пушиния са със значение на място. Примерите са достатъчно показателни, че когато от конкретните значения не са се отделили отвлечените съществителни, тогава и корелацията е нарушена – от пуст липсват форми не само с наставка -ина, но и с отстаналите наставки -ота, -ост и др.

Както споменахме, липсата на примери в речника затруднява обяснението на смисловите отношения при корелативните двойки или тройки. например за добрина Н. Геров дава добринка – умалително от добрина, доброта и добротия – доброта, без примери. Единственият пример е за добрина – „Добрината на тоя плат е дето трае“. Много малко примери има и за форми на -(о)тия: „Лошотия, с. ж. Лошота. Има простотия по-

лоша от лошотия. И при лошо (субст. форма), обяснено с лошотия - „Зло и лошо две злини“ (Геров, III, 1977, с. 21); при „харнота и харнотия, с. ж. Добро, добротия, добрина, хаир. Никаква харнотия нямам направена“ (Геров, V, 1978, с. 488).

Липсата на примери действително затруднява установяването на смислови разлики между успоредни образувания като добрина и доброта, сладина и сладост и др. От друга страна, при някои имена Геров предлага умалителни, при други, образувани с -отия, се схващат като интензивни. Но липсата на указания в речника, че образуванията съществителни имена със суфикс -отия се различават смислово или стилистично, и тълкуването им една с друга говорят, че за периода тяхното различаване не е било напълно изградено или е било съвсем слабо. Срв. един от редките примери: „скъпота и скъпотия, с. ж. кога се продава нещо с голяма, с висока цена; скъпия. Време време продава, а скъпота го купува. Учини се много скъпотия“ (Геров, V, 1978, с. 184), където двете форми са взаимозаменяеми в примерите. Други характерни примери – глухота и глухотия (кога е някой глух), слепота и слепотия, тънкота и тънкотия, умнота и умнотия. Примерите към умнота и умнотия също са показателни (умност - свойство на ум): „Чудим се на умнотията на сестра му. Личотията (хубост, б. м. А. Б.) и умнотията на това девойче я нямамо в много градове“ (Геров, V, 1978, с. 438). Пейоративен елемент в значението на образуванията с наставка -отия трудно може да се приеме, възможен е само усиливащ елемент.

Предложено е схващане за липса на смислови разлики при съществителните, образувани с наставка -ота и -отия, намира потвърждение в народното творчество. В приказката „Немата морска царица“ от Прилеп, записвачът М. Цепенков в бележка приважда съответствия на белотия -, се зачудил на белотията на пърсто“: „Белотия, църнотия, лошотия, простотия, личотия или личота, в Воден: белева, църнева, жижава, синева, смърдева, лошотия и др., а в Велес: личокъ (личокя – А. Б.), църнокъ и др. в Енидже Вардар, Горнята махала – Бучава“ (СбНУ, VIII, с. 226). Това означава, че посочените лексеми са словообразователни синоними без смислови разлики.

Обяснението за по-високата степен на абстракция на имената с наставка -ота е от днешна гледна точка. Например, образуванията от прилагателни за цвят при черен и бял има по две думи – белина и белота, чернина и чернота, по една за сивота и всички останали са с наставка -ина: жълтина, зеленина, синина, червенина. В синонимния речник откриваме белина и белота с обяснение, че са равни по значение, но белота се употребява по-рядко (Димитрова, 2007, с. 67), а чернина липсва. Белина у Геров, освен като абстрактно, е дадено с още две конкретни значения. По-голямата абстрактност при някои имена може да се обясни с това, че образуванията от прилагателни имена, при абстрактните съществителни имена за качества, те наследяват някои от особеностите на прилагателното име, а именно да изразяват различни степени на качеството. Това особено проличава при двойки думи и при тройки и повече. Първо, предложените умалителни думи като намаляване на качеството – младина : младинка, топлина : топлинка. Образуванията с наставка -отия могат да се схванат и като увеличаване на качеството – хубост –хубосия, пустия, груботия, леснотия и др. Така както от бял има белезникав, белизняв, беликав (срв. у Геров), така и белина : белота могат да се схванат като различни степени на качеството. Или схващането за абстрактност е по-висока степен на признака: лекота : лекост, вехтина : ветхост, буйност : буйство, благота : благост, лепина : лепота, умнота : умност, едрина : едрота, ячина : якота : якост. Може да се направи аналогия със степените за сравнение при прилагателното име : белина – белота; бързина – бързота – бързост – бързотия. Разбира се, че тази съпоставка е до голяма степен условна. Изразяването на степени показва, че чистите абстракции трудно се възприемат от човешкото съзнание. Но това възприемане на разлики в двойките имена, образувани основно с наставки -ина и -ота е от съвременно гледище. То е приложимо само отчасти за думите от речника и то поради наличието на умалителни съответствия.

Друга особеност на абстрактните съществителни имена за качество е, че не само в периода, в който Геров пише речника си, втората половина на XIX в., но и днес те са до известна степен неустановен клас по отношение на образуването. Причините са формални – възможността при повечето от тях без особени трудности да се образуват корелации. Това прави употребата им доста несигурна. Вземаме наслуки ядовитост, което се среща у Геров, нищо не пречи да се образуват * ядовина, *ядовитство, по-трудно или невъзможно по формални причини е *ядовота. У Геров има куфина (празнота), кухота липсва, има яснина, яснота липсва и т. н. Едно просто сравнение със словообразователния речник, в който материалът е ексцерпиран от тритомния тълковен речник 1954-1959 г. и тълковния речник от 1955 г., показва, че думи, които липсват в речника на Геров, се откриват в речника: коравост, лошавост, яснота, а други, които се откриват в речника на Геров, липсват – ячина, бързота, бързост, бързотия; у Геров хладина, хладнина,

хладинка, хладовина, ако оставим настрана вариантите, то в речниците срещахме хладовина, а хладина липсва (Илиева и др., 1999). Това сравнение взема предвид възможностите за новообразувания в по-късно време, но фактът на колебливост при образуването не изчезва.

Кога се прави разлика при употребата на отвлечените съществителни имена? Синонимният речник дава примери за белина: цвят на нещо бяло, с млечна белина и млечна белота, т. е. с взаимозаменяемост, когато не се прави разлика в наситеността (степената). В примера „Белотата на покривите се слива с околната окраска“ белота е заменима с белина, тъй като степената на наситеност е без значение. Но не всички случаи са такива. Когато се набляга върху степен на качеството, не винаги замяната е възможна. Вземаме пример от превод на текст от Марсел Пруст: „Ролята на жената на мелничаря, Мадлен Бланше, е да комуникира чрез брашнената си белота вкуса на забранената любов...“ (Кръстена, 1993), в който преводачката М. Николчина е употребила белота вместо белина. Възможна ли е замяна с белина? Не, по простата причина, че брашнената налага по-висока степен на наситеност на бялото. С други думи, употребата на абстрактните съществителни за качество изискват тънък езиков усет за „степените“ на качеството, които изразяват – от „най-конкретната“, най-слабата, до по-високи степени на наситеност. Причината е, че става въпрос за словообразователни синоними при думи, образувани от една и съща основа с различни суфикси.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изводите, които могат да се направят от прегледа на отвлечените (абстрактните) съществителни имена за качество в речника на Н. Геров, са няколко: първо, основна е наставката -ина, с която се образуват най-голям брой имена; второ, от образуваните корелации най-устойчиви изглеждат при имената с наставки -ина и -ота, когато има образувани двойки думи; трето, наличието на конкретно значение при някои от думите нарушава корелациите; четвърто, изразяване на „степени“ чрез различните суфикси – умаляване, увеличаване със специални суфикси, а при корелациите с -ина и -ота, качествено значение, изразено с наставката -ота, като по-висока степен, е по-късно явление, напротив, у Геров (с изключение на някои умалителни форми) и двете думи се дават като синонимни; най-често второ значение при имената с -ина е за място, макар че поради широката употреба на наставката -ина се появяват и други значения – назоваване на животни, предмети; и пето, извън затвърдената отчасти корелация със суфикси -ина : -ота, при останалите съществителни имена поради възможност за потенциално словообразуване, употребата на абстрактните имена до голяма степен е несигурна. Предположение, което ще си позволим да направим, е, че за речника на Н. Геров няма още обособено неодобрително значение за имената на -отия, което се диференцира по-късно.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Андрейчин, Л. Речникът на Найдено Геров. – В: Геров, Н. Речник на българския език. Т. I. София: Български писател, 1975, с. XXIII – XXXVI.
- [2] Геров, Н. Речник на българския език. Т. I – VI. София: Български писател, 1975-1978.
- [3] Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. София: БАН, 1993.
- [4] Димитрова, М., Спасова, А. Синонимен речник на съвременния български книжовен език. София: Наука и изкуство, 2007.
- [5] Зарев, П. Новото издание на речника на Найдено Геров. – В: Геров, Н. Речник на българския език. Т. I. София: Български писател, 1975, с. VII – XXII.
- [6] Илиева, К., Карагъзова, С., Михайлова, Г., Пенчев, Й., Тодорова, Е. Словообразователен речник на съвременния български книжовен език. София: Акад. изд. Проф. Марин Дринов, 1999.
- [7] Кръстева, Ю. По следите на Мадлен. – Литературна мисъл, 1993, № 4, с. 3-15.
- [8] Машалова-Начева, Е. Принос към изследване изворите на речника на Найдено Геров. – В: Известия на Института за български език, 1967, кн. XIV, с. 103-238.
- [9] Миланов, Вл. Наблюдения върху абстрактната лексика в езика на Васил Априлов (в съпоставка с „Речник на българския език“ от Найдено Геров. – В: Найдено Геров в историята на българската наука и култура. София: Марин Дринов, 2002, с. 153-157.
- [10] Младенов, Ст. Избрани произведения. София: Наука и изкуство, 1992.
- [11] Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. Фразеологичен речник на българския език. Т. I. София: БАН, 1974
- [12] СБНУ: Сборник за народни умотворения, кн. VIII, 1892, с. 226.

- [13] Стоичкова, Л. Найдено Геров. – Български език, 1953 а, № 1, с. 25-44.
- [14] Стоичкова, Л. Речникът на Найдено Геров. – Български език, 1953 б, № 3, с. 223-242.
- [15] Стоичкова, Л. Речникът на Найдено Геров. – Български език, 1954, № 1, с. 10-39.
- [16] Чизмаров, Д. Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език. София: Народна просвета, 1978.